

ЧАКАНДАНИНГ (HIPPOPHAE RHAMNOIDES L.) БИОЭКОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Хакимова Малоҳат Холмуродовна

катта ўқитувчи, Тошкент давлат аграр университети, Тошкент.

Кириш. Наботот оламининг ҳар бир ўсимлиги ўзининг биоэкологик кўрсаткичларига кўра онтогenezини тугатади. Ушбу ўсимликлар орасида чаканда бутаси экологик жиҳатдан пластик ўсимлик сифатида дарё қирғоқларида юзага келган қумли-шағалли сувдан холи бўлган ерларда биринчи бўлиб ўсади, ўзининг ёнлама илдизлари орқали кўпайиб ўз худудларини кенгайтиради (сувли худудларда). У тўқай ўсимлиги сифатида қумли, шағалли, қумоқ аллювиал ётқизиқларда, доимо намлик етарли тупроқларда яхши ўсиб ривожланади.

Илдизида тупроқ ҳавосидан азотни ўзлаштирувчи тугунакли бактериялар (микориза) мавжудлиги чакандани тупроқ унумдорлиги паст бўлган ерларда ҳам бемалол ўсиб, ривожлана олишини кўрсатмоқда [1].

Тадқиқотларимиз давомида жийда ва чакандани турли экологик муҳит Тошкент ва Қорақалпоғистон тупроқ шароитида вегетатив кўпайтириш давомида илдиз олган клонларда микориза туганаклар шакллангани кузатилди [3].

Тадқиқот услублари: Чаканданинг “Дар Катун” нави кўчатларини ўсиб ривожланишини ўрганиши фенологик кузатув ишларини олиб бориш, биометрик ўлчаш ишлари, Г.Н.Зайцев, табиий популяциялари ва маданий плантацияларини ўрганиш Э.Т.Бердиев А.Қ.Қайимов, Р.М.Абдуллаев ва С.А. Турдиевлар услублари асосида амалга оширилди.

Тадқиқот натижалари ва уларнинг муҳокамаси. Тадқиқот натижалари шуни кўрсатмоқдаки, чаканда илдизидан бачкилайди, ёғочлашган қаламчалари ёрдамида ва пархиш йўли билан ҳам кўпаяди. Унинг ареали нихоятда кенг, МДХ да Болтиқ бўйи мамлакатларида, Молдавияда, Қора денгиз бўйида, Шимолий Кавказда, Кавказортида, Ғарбий ва Шарқий Сибирда ва Марказий Осиёда учрайди. Ўзбекистонда Зарафшон дарёсининг ўрта оқимида чаканданинг йирик табиий бутазорлари мавжуд. Чаканда асосиан дарё, кўл ва денгиз қирғоқларида қулай муҳит юзага келганда яхши ўсади. Тоғли районларда денгиз сатҳидан 1000-1500 м баландликларгача тарқалган бўлиб, тўқайзорларда, толзорларда ўсади.

Республикамизда чаканда Тошкент, Самарқанд, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида кенг тарқалган. Тошкент воҳасининг Чирчиқ,

Охангарон, Чотқол, Писком дарё қирғоқларида, Самарқанд вилоятининг Зарафшон қўриқхонаси ҳудудида, оқ ва қора дарё қирғоқларида, Сурхандарё вилоятининг Тўпаланг, Сангардак ва бошқа тоғ дарёлари қирғоқлари бўйларида ҳамда ер ости сувлари 0,5 метрдан 1 метр чуқурликда жойлашган шағалли ҳудудларда учрайди, кўпинча тармоқли популяциялар шаклида учрайди.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек бошқа ўсимликлар сингари чаканда ҳам биоэкологик кўрсаткичларига кўра сояга чидамсиз ёруқсевар ўсимлик ҳисобланади. Тоғли ўрмонлар таркибида чаканда турли хил ўсимликлардан тол, терак, қайин, заранг, наъматак, зирк, ирғай буталари билан биргаликда ўсиши мумкин.

Кўп жойларда у кўпинча деярли тоза, тенгдош буталар ва унчалик бой бўлмаган флора таркибга эга бўлган чакалак бутазорларни ҳосил қилади. Чаканда Самарқанд вилоятидаги Зарафшон қўриқхонаси (Зарафшон дарёсининг ўрта оқими) ҳудудида табиий популяцияси яхши сақланган, бу ерда меванинг биологик захираси тахминан 35-50 тоннагача бўлиб, шағал-қумли ерларда яхши ўсмоқда.



Расм. Зарафшон дарё ҳавзасида чаканданинг экологик ҳолатини тадқиқ этиш жараёни

Сув тошқинлари пайтида чаканда дарё қирғоқларини химоялайди, бошқа ёғочли ўсимликлар сингари атрофида лойли қумларни аста-секин тўплаб эрозияни олдини олади.

Илдизларида азотни ўзлаштирувчи микориза туганакли ҳосилалари мавжуд бўлиб ўсимликни ўсиб ривожланишида ёрдам беради.

Шундай қилиб чаканда ер ости сувлари яқин нам ва нам қумли тупроқларда яхши ўсади, ер ости сувларининг яқинлиги ва баҳор ёзги сув тошқинидан зарарланмайди.

Чаканданинг қимматли хўжалик ва биоэкологик хусусиятларни ўрганиш бўйича илмий-тадқиқот ишлари асосан Зарафшон дарёсининг паст текислик табиий тўқай ўрмонларида олиб борилди. Ҳозирги вақтда Зарафшон дарё водийси Ўзбекистонда чаканданинг табиий ўсиши бўйича энг йирик популяцияси ҳисобланади.

Экологик ва тупроқ-гидрологик шароитларнинг хилма-хиллиги бу ҳудудда ўсимлик шакллариининг катта генетик хилма-хиллигини шакллантиришга ёрдам берганлигини кўрсатмоқда. Тоғли ҳудудлардаги сув ирмоқлари ва сойликларда эрозияни олдини олишда ҳам аҳамияти юқоридир.

Табиий тўқай фитоценозларида чаканда бошқа дарахт-буталар билан турли ўсимлик формацияларини юзага келтирганлиги билан аҳамиятлидир.

Адабиётлар таҳлилларига кўра ҳам у дарё қирғоқларини мустаҳкамлашда, манзарали ўсимлик сифатида паркларга экилади, айниқса, кузда меваси етилганда гўзал манзара ҳосил қилади. Дарё ва кўллар қирғоқларидаги кўчма қумлар ҳаракатини тўхтатиш мақсадида экиш мақсадга мувофиқлиги, тупроғи оз, тошлоқ, қум-шағал ёки тоғ жинслари сочилиб ётган жойларда ҳам ўса олиши билан аҳамиятлидир [2].

Россияда чаканда мевасидан чаканда мойи олиш ва қайта ишлашга ихтисослашган бир неча заводлар мавжуд. Республикамизда чаканданинг генофондини ўрганиш ва кўчатларини етиштириш агротехникасини ишлаб чиқиш ишлари энди бошланган. Чаканда ўсимлигининг ёғочи қаттиқ, мустаҳкам ва жуда пишиқ бўлиб, уни майда дурадгорлик ишларида фойдаланиш мумкин. Республикамизда бугунги кунда ўсимликнинг ҳар хил шароитлардаги ҳолати ва биоэкологик хусусиятлари ўрганилмоқда.

Хитойликлар учун чаканда стратегик ўсимлик бўлиб ҳисобланади. Бу ўсимлик орқали ҳудуднинг экологик ҳолат яхшиланади, сув ва шамол эрозияси билан кураш ўтказиш мумкинлиги аниқланган. Хитой шароитида кўпгина унумли тупроқлар ювилиб кетишини олди олинган. Шунинг учун чаканда ўсимлиги орқали, унинг биоэкологик хусусиятларидан фойдаланиб бу муаммоларни ечиш мумкинлиги аниқланган.

Хулоса, маълумки кейинги пайтларда антропоген омиллар таъсирида ёввойи чакандазорларнинг майдонлари кескин қисқараётганлиги кузатилмоқда. Қолаверса чакандазорлар асосан ўтин сифатида кесилиши,

худудда чорва молларни қаровсиз боқилаётганлиги тадқиқотларимиз жараёнида кузатилди.

Шунга кўра ушбу ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилашда фойдаланиладиган экологик хусусияти юқори бўлган чаканда ўсимлигини тикансиз навлари асосида муҳофаза этиладиган худудларда маданий плантацияларини барпо этиш муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади. Натижада барпо этилган плантациялар, фармацевтика саноати учун хомашё манбаи, фауна вакиллари учун ҳам қиш мавсумида январ феврал ойларигача озуқа манбаи бўлиб ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Бердиев Э.Т., Турдиев С., Каримов М. Микоризообразующие грибы в корнях лоховых (*Elaeagnaceae Lindl.*)// Ўзбекистон аграр фани хабарномаси – Вестник аграрной науки. – Тошкент, 2013. – № 2(52). – Б. 77-79.
2. Хакимова М.Х., Турдиев С.А., Жумрутсимон чакандани (*Hipporhæ rhamnoides L.*) тадқиқ этиш, кўпайтириш ва плантациясида ўстириш тарихи. //Вестник аграрной науки Узбекистана 2021 йил 2181-7774 2(86/2) 2021маҳсул сон.
3. Kunazarov A., Turdiev S. BIOLOGICAL FUNDAMENTALS OF VEGETATIVE PROPAGATION OF TASHKENT-16 AND SAMARKAND-7 VARIETIES OF THE ELAEAGNUS ORIENTALIS IN THE CONDITIONS OF KARAKALPAKSTAN //Science and innovation. – 2023. – Т. 2. – №. D5. – С. 106-110.